

АДЫГЭБЗЭМ МАКЪЫЦЭХЭМ ЦАГЪЭЗАЦІЭ КЪАЛЭН НЭХЪЫЩХЬЭХЭР

АфІэунэ Анджелэ Анэтолэ ипхьу, филологие шІэныгъэхэмкІэ кандидат, Гуманитар къэхутэныгъэхэмкІэ институтым – Федеральнэ къэрал бюджет шІэныгъэ ІуэхушІапІэ «Урысейм шІэныгъэхэмкІэ и академием и Къэбэрдей-Балъкъэр шІэныгъэ центр» Федеральнэ шІэныгъэ центрым» и филиалым и адыгэбзэ секторым и лэжыакІуэ, martazei@mail.ru

Адыгэбзэм и макъыцІэхэр (междометиэхэр) и кІэм нэсу зэпкърыха мыхьуа псалъэ лъэпкъыгъуэщ. Лэжыгъэм дыштыопсэлъыхь макъыцІэхэм бзэм шагъэзацІэ къалэн нэхьыщхьэхэм – ар, япэрауэ, зыхэщІэныгъэ зэмылІэужыгъуэхэр къэгъэнэхуэнырщ; егуанэрауэ, текстышІ, коммуникацІі пщэрылхэр убзыхунырщ; ещанэрауэ, синтаксис ухуэкІэхэм шаубыд увыпІэр зэхэгъэкІынырщ. БзэщІэныгъэлІхэр нэхь убгъуауэ зытепсэлъыхьар цІыхум игъэв зыхэщІэныгъэхэр абыхэм зэраубзыху къалэнырщ. Ди тхыгъэм шІэуэ щызэпкърытхаш ипэкІэ зи цІэ къыштіуа адреј лъэныкыуэхэр. ДызыхуэкІуа гупсысэ нэхьыщхьэр мыраш; бзэм макъыцІэхэм увыпІэ пыухыкІа шаубыд цІыхум зыхищІэ гурыгъу-гурыщІэхэр, дуней къэхьукъашІэхэм, и хьуреягъкІэ къышкІуэкІ Іуэхугъуэхэм, зэхих жыІэгъуэхэм, илбагъухэм яхуиІэ хушытыкІэр къэгъэлъэгъуэным; зэпсэлъэныгъэхэр къэгъэхуным, ухуэным убгъуауэ холэжъыхь; синтаксис гъэпсыкІэм, грамматикэ нэщэнэхэмкІэ псалъэухам и пкъыгъуэхэм емыпхамы, гуэхыпІэ имыІэу мыхьэнэкІи макъшІыкІэмкІи япыщІаш; зи щхьэ хушыт/хушымыт псалъэ лъэпкъыгъуэхэм къазэрыщхьэщыкІ щытыкІэ нэхьыщхьэхэр грамматикэ гъэпсыкІэмрэ макъ ухуэкІэ дэтлбагъухэрщ, коммуникацэ пщэрыл хэха ягъэзащІэрщ.

Япэ дыдэу тхыгъэм къыштыдгъэсэбэпаш бзэщІэныгъэхэм я доктор БишІо Б.Ч. адыгэбзэкІэ зэридзэкІа бзэщІэныгъэ фІэщыгъэхэр.

Зэрыгъуэзэн псалъэхэр: макъыцІэхэр, синтаксис, мыхьэнэбэ псалъэхэр, эмотивнэ псалъэхэр, текстышІ-дискурсышІ къалэнхэр, коммуникацІі къалэнхэр, зыхэщІэныгъэ.

Бзэ псоми и къежыапІэ, лъабжьэ яхуэхьуам теухуауэ Іуэху еплъыкІэ зыбжанэ щыІэщ. Абыхэм ящыщ зыщ макъыцІэхэр шІэдзапІэу хуэгъэфшэныгъэр (гипотезэр). Мыбы купщІэ хуэхьур зыхэщІэныгъэ къэзыгъэлъагъуэ кІий макъхэр цІыхум Іурыл бзэр къэунэхуным сэбэп зэрыхуэхьуарщ. А Іуэху еплъыкІэм тригъэчыныхьу щытащ франдж тхакІуэ Шарль де Бросс (1709–1777 гъгь.), абы макъыцІэхэм бзэр къазэрытехьукІам шэч къытрихьэртэкьым.

Адыгэбзэм и псалъэхэм ящыщу псом нэхьрэ нэхь пасэу макъыцІэхэр къэхьуауэ къалытэрт адыгэ бзэщІэныгъэлІ цІэрыІуэ Яковлев Н.Ф. [Яковлев 1938: 137], Урыс Хь. [Урыс 2000: 78] сымэ. МакъыцІэхэм яІэ мыхьэнэм, бзэм, грамматикэм абыхэм шаубыд увыпІэм теухуауэ щыІэ къэхутэныгъэхэм щыщІэныгъэ гуэрхэр хыдолбагъуэ, абы ипкъ иткІи ди Іуэху еплъыкІэр утыку къытхьэну мурад тщІаш.

Илъэс зыбжанэкІэ мыбы дызэрелэжыам дызыхуишар мыраш: макъыцІэхэр – цІэр къримыІуэу жызыІэм а жиІэр, къэхьукъашІэр къызэрыщыхьур, гухэлъ зэмылІэужыгъуэхэр зэрызэхышІэр е жыІэгъуэм унафэ, къыхуеджэныгъэ хилхьэр къэзыгъэлъагъуэ зызымыхьуэж псалъэ лъэпкъыгъуэщ. Ахэр жьэрыІуатэбзэм зыми емыщхь и дамыгъэщ. Адрей псалъэ лъэпкъыгъуэхэм къашхьэщызыгъэкІыр коммуникацэ пщэрыл хэха игъэзащІэрщ, псалъэм и грамматикэ гъэпсыкІэ, макъ ухуэкІэ иІэхэрщ. Мыхьэнэбэу (мыхьэнэ куэд зиІэу)

зэрыщытым кыыхэкІкІэ, жыІэгъуэм кыкІыр нахуэ зэрыхъур макъщІыкІэм (интонацием), ІэщІыкІэм (жестхэм), контекст кыыщыхъам епхауэщ.

Псалъэм папщІэ, макъым и гъумагъ-псыгъуагъ, кІыхъагъ-кІэщІагъ елытауэ, кыытемыщІыкІа макъыцІэ *а-а-а*-м кыигъэлыгъуэфынууц мыхъэнэ зыбжанэ, зэмыхъэнэгъухъуи зэпэщІэуэхъуи – зэгуэпыныгъэ, гъэщІэгъуэныгъэ, гузэвэгъуэ, уз, хуэгъэфшэныгъэ, шхыдэ, гу кыдэмыжыныгъэ, шынагъэ, нэгъуэщІхъри:

– *Мыр дэнэ мыпхуэдэу...* – *къригъэжъат хъэщІэм, унэм цІыхъа нэужь.* – *А-а,* – *Іэпихащ абы и псалъэр бысымым.* – *КІыхъыц ар, къуэи* [ШэджыкхъэщІэ 1987: 149]. – Мы шапхъэм макъыцІэм кыыщегъэлыгъуэ къарууншагъэ, гур зэщыныгъэ, хэкІыпІэншагъэ гурыІуэгъуэхэр.

(*Хъэблыху, Ажэгъафэм хуэгъэзауэ:*) – *Пхыжар Іуэхут, а пхыжэ шумэданэм дэлымырэ а дэлхэм кыыцхъэщІалхъа списокэмрэ зыбогъащІэри – а-а-а, узижэгъуэн-сызижэгъуэн...* [ІутГыж 1998: 114]. – Мыбдеж *а-а-а*-м гужьей, гузэвэгъуэ мыхъэнэ щІэщ.

Пщэдджыжъым жьыуэ бауэбащІэу пщІантІэм кыдэлъэдац Шэхьидэт и шыпхъу нэхъыжъ къуажащІэцмкІэ цыпсэур. – *А-а, насыпыншэжъ мыгъуэ, сьт иджы пщІэжыну?* – *жиІащ абы, бжэцхъэІум кыызэребакъуэу* [КхъуэІуфэ 2000: 295]. *А-а-а*-м гуауэ, гущІэгъу гурыщІэхэр кьегъэлыгъуэ.

Мыхъэнэбэу щыгыфынууц кыгешыкІа макъыцІэхъри. Псалъэм щхъэкІэ, *алыхъ-алыхъ-а*-м кыІуэтэфынууц зэгуэпыныгъэ, гуауэ, щтэныгъэ, гъэщІэгъуэныгъэ, гъэкъуэншэныгъэ гурыІуэгъуэхэр:

Сабийм шынауэ «мамэ» желэри зелэж. СыкыщІэпхъуауэ сыкыыздэжэм Назирэти абы деж жэуэ солъагъу. «Алыхъ-алыхъ, дунэхъужащ, дунэхъуащ, ІэцІэкІуэдэнууц сабийр сынэмысурэ, си псэм ищІат...» [Мэзыхъэ 2003: 62]. – МакъыцІэм гуауэ, гужьейныгъэ гурыгъузыр кьелуатэ.

Батыр щалъагъум, кыыщылъэтри зыкърадзац (хъыджэбзхэм): – *Алыхъ-алыхъ, мыбы цхъэ укъэкІуа мыгъуэ!* [Мыщэ и къуэ Батыр 1994: 85] – Щтэныгъэ, гужьейгъуэ зыхэщІэныгъэхэр ищ.

Алыхъ-алыхъ, сьту мыгъуэ Іей дыдэ ухъуа, зэ нытезгъэзэжыныц жысІэурэ схузэфІэкІакъым, – *тхъэусыхэрт фызыр и шыпхъум шхыІэн кІапэр хуцІуипщІэурэ* [Даур 2008: 72]. – ГущІэгъу мыхъэнэ кьегъэлыгъуэ.

Мыпхуэдэ жыІэгъуэхэр зи щхъэ хущытыж псалъэхэми псалъэ Іэдэжхэми (зи щхъэ хущымытыжхэми) хыхъэркъым. Япэрейхэм къащхъэщыкІыу, макъыцІэхэм фІэщыгъэцІэхэр къраІуэркъым, грамматикэ нэщэнэхэр яІэкъым, псалъэухам и пкъыгъуэу хэувэркъым. ЕтІуанэхэм хуэдэу псалъэухам псалъэхэр цызэпащІэркъым.

Языныкыуэ макъыцІэхэм яхэт макъхэр адыгбээ тхыпкыльгэм (алфавитым) и хьэрфхэмкІэ кьэбгъэлыгъуэнуу гугъуц, апхуэдэ кьэлукІэм ехъэлІа дамыгъэ зэрыхэмытым кыыхэкІкІэ. Псалъэм папщІэ, *ааһа, ыһы* макъыцІэхэм хэт макъ дэкІуашэм жьэрыІуатэбзэм ущрихъэлІэ пэтми, тхыбзэм деж зэщхъэщыкІыныгъэ зериІэу ар хьэрф *-хъ-кІэ* кыыщагъэлыгъуэ. Абыхэм ещхъыц бзэгум жьэдэзышэ макъ езыгъэщІэ «хъэуэ» мыхъэнэр кыызэрыкІ жыІэгъуэр, тхыбзэм *цІыІу-у* щатхыр. Ар щызакъуэм зэрызыпащІыгъ псалъэу, кыыщытригъэзэжым, кыызэрагъэсэбэп щІыкІэм елытауэ, макъыцІэу кьэкІуэфынууц:

– *ЦІыІу!* – «хъэуэ» *къригъэкІыу, зы макъ кІэщІІ гуэр кыжъэдыгъэпІытІыкІащ Мурат (Мацу хуэгъэзауэ)* [Жург 2004: 151]. – ЗэрызыпащІыж псалъэщ.

– *ЦІыІу, цІыІу,* – *жысІэу си цхъэр згъэкІэрахъуэ мыхъумэ, псалъэ кыызжъэдэкІыркъым. Ар дауэ: уи цІыхуфІагъыр бгъэлыгъуээн папщІэ сабий лажъэниэ псым хэбдзэрэ ебгъэтхъэлэу...* [Елгъэр 1988: 298] – Мыарэзыныгъэ, гъэкъуэншэныгъэ гурыІуэгъуэ зыхэлъ макъыцІэщ.

ИщхъэкІэ зэрыщыжытІащи, макъыцІэм и пщэрыль нэхъыщхъэр зыхэщІэныгъэ зэмылІэужыгъуэхэр, зэм-зэмкІи зэпэщІэуэхэр, кьэгъэлыгъуэнырщ. Абы кыІуатэ гупсысэр пыухыкІауэ щыткъым, мыхъэнэбэу зэрыщытым кыыхэкІкІэ. Ар наІуэ щыхъур тхыгъэм, жыІэгъуэм дежщ. МакъыцІэм щІэлъ гупсысэр гъэнэхуэнымкІэ

дэИпыкбуэгъу мэхъу макъшыкIэр, Iэщыныр, нэкIушыр (мимикэр), контекстыр. Зи щхэ хушыгыж псалъэхэм ебгъапщэмэ, макъыцIэхэр цIэйуэ къалэн къэлуэтэнымкIэ нэмышIысауэ къэплъыгтэ хьунуш. Ауэ бзэм и пцэрлы нэхъышхьэр зэпсэльэныгъэ (коммуникацэ) ухуэнырщ, коммуникацэщI, жыIэгъуэщI (текст къэзыгъэхъу) IуэхугъуэхэмкIи абыхэм япэпщIын шыIэкъым. Мы пцэрлыр мычэму, адреи псалъэ лъэпкъыгъуэхэм къакIэрымыхуу зэфIагъэкI макъыцIэхэм. Абыхэм бзэ Iэмалхэм шыщу цIыхум и гукъыдэж, гурыгъу-гурыщIэхэм я плъыфэ зэмылIэужыгъуэхэр къагъэлягъуэурэ бзэр нэхъ шэрыуэ, гъэщIэрэщIа, гурыуэгъуэ, IупшI ящI.

МакъыцIэхэр зыгуэрым хуэгъэзауэ къагъэсэбэп хабзэщ, зэпсалъэм и гулътэм зыкъызэщIэгъуэужьэн, ар псалъэмакъым къыхашэн папщIэ, абы къыхэкIкIи коммуникацэ лъэныкъуэкIэ убгъэдыхьэмэ, къыхуеджэныгъэ, къызэщIэгъуэшэныгъэ къалэнхэмкIэ ахэр нэхъ пажэхэм ящыщу къэплъыгтэ хьунуш. КъызэрыгуэцI жьэрыуатэбзэм ущыкIэлъыплъкIэ къыпщыхьунуш макъыцIэхэр емыгупсысу, наплэзыплэу жыIэгъуэм къыщыхьауэ, ауэ, ипэжыплэкIэ, апхуэдэ псалъэхэм якъэгъэсэбэпыныр илъэсищэ бжыгъэкIэрэ цIыхум и зэхэщIыкIым лъабжэ щызыщIа екIуэкIыкIэщ.

Гурыуэгъуэщ макъыцIэм къылуатэ мыхьэнэр къэлуэтэгъуэм къыщыхьам пэщIэуэ зэрыщымытыр, пыщхьэхуклами, и зэхэщIыкIкIи, и макъшыкIэкIи, и гурыгъукIи абы тэхуэу, ахэр зыр зым епхауэ къызэрыкIуэр. КъыкIэлъыкIуэ жыIэгъуэм макъыцIэм къылуатэ зыхэщIэныгъэр игъэнахуэу, зэпкърихыу шытц.

ЗызыгъэщIагъуэу къызэрыкIа щIалэм адэкли щIикъутыкIыну къыщIэкIынт, къыхуащIа уныцIэм къыжэдымыкъуэжамэ: – Хьым! Ара усэ жыхуаIэр? [Елгъэр 2008: 32]. Щапхьэм хьым макъыцIэр щIэнэклалъэ къыгъэлягъуэу къыщыхьащ, а гупсысэри къыкIэлъыкIуэ псалъэухам къэлуатэ.

– Умыгузавэ, си дыгъэщыгъэ, дэ псысэ куэд иту тхыль диIэщи, абы сыкъытхуеджэурэ узгъэеиши.

– Иы-Иы-ы! – жи, и лъакъуэ псыгъуэхэмкIэ тонкIэ (сабийр). – Сэ сыхуейым тхыльым ит псысэхэм, сэ сызыхуейр Нанэ жиIэ псысэхэрац [Нало 3. 2012: 35]. Псалъэухам къыщыхьа Иы-Иы-ы макъыцIэм къылуатэ мыарэзыныгъэр къыкIэлъыкIуэ тхыгъэм нэхъ зэхэщIыкIыгъуэ тшещI.

Псалъэр зыхуэгъэзам и гулътэр къызэщIэгъуэужьэн мурадкIэ бзэм убгъуауэ къыщокIуэ унафэ, хуэгъуэшыныгъэ макъыцIэхэр.

– Уз-хьэ-хьей! – жиIэри Бэчыр ину гуоуащ. – Зауэр цухащ! Зауэр цухащ, си псэм хуэдэхэ! [Брат 1988: 210].

– Айдэ, маржэ, фымыбэлэрыгъ, вэныжьэхэм нэхъ фыхуэсакъ. ИджыкIэ фи вэкIэр хьунуш, абы фытет, ауэ нэкIушхьэплъытIыр фызэхэмыгъуащ!.. [ЩоджэнцIыкIу 1962: 123] Щапхьэхэм къыщыхьа уэхьэхьей, айдэ, маржэ макъыцIэхэм цIыхум гу зэрылърагъэтэн, Iуэхугъуэ гуэрым къыхуеджэн къалэнхэр зэрагъэзащIэм къыщынэмышIа, гуфIэгъуэ ин, гукъыдэжышхуэ е лэжыгъэ ягъэзащIэм зэреужьэрэкIын, зэрегугъун хуей гупсысэхэр къагъэлягъуэ. Тхыгъэ клэщым къылуатэ гупсысэр наIуэ зэрыхьум нэмышIкIи, макъыцIэм цIыхум гурыгъу зыхищIэм и плъыфэ дыдэм псалъэухам къыщыхьа гурыуэгъуэр трешэ.

Гу зыльгэгэтэн, псалъэмакъым къыхэщэн гурыуэгъуэхэр я къалэн нэхъышхьэщ сэлам зэрызэрах/зэрызэрахыж макъыцIэхэм:

– ГъуэгъуфIыжэ ащIый! – зэхэх абы (Елдар). Къыдэплъеймэ, Зулчиф [ШэджыхьэщIэ 1994: 316].

Адеж Елдари къэсащ: – Сэлам, Астемыр. Дауэ щыт Думэсарэ? – жиIэу [Кыщокъуэ 1984: 590].

Лексикэ, стилистикэ, логикэ зэхушытыкIэ гугъухэмкIэ зэпхауэ жьабзэ занэхэм (бзэм и единицэхэм) тхыгъэр къагъэхъу. Хьыбарыр къэлуэтэным, ар зыхуэгъэзам лъэгъэIэсыным къэлуэтэгъуэм къыщыкIуэ дэтхэнэ и зы псалъэми увыпIэ хэха щIэщ, зэпхыныгъэ яIэхэми къалэн пыухыкIа шагъэзащIэ. Абы къыхэкIкIи синтаксис ухуэкIэм и лъэныкъуэкIи макъыцIэхэм увыпIэшхуэ яубыд.

Грамматикэ нэцэнэхэмкІэ псалъэухам и пкъыгъуэхэм емыпхамы, гуэхыпІэ имыІу мыхъэнэкІи макъыцІыкІэкІи абы пыщІащ. ЖыІэгъуэм кыІуатэ гупсысэм щІэль зыхэщІэныгъэхэр къагъэнэІуэн папщІэ макъыцІэхэр къыщагъэсэбпкІэ, абы и зэхэлыкІэми, и стилми, и къэпсалъыкІэми зехъуэж.

Псалъэухам щаубыд увыпІэм елытауэ макъыцІэхэм кълэн хэхэхэр ягъэзацІэ. Нэхъыбэу адыгэбзэм ахэр къыщокІуэ псалъэухам и пэ иту. Апхуэдэхэм деж макъыцІэм кыІуатэ мыхъэнэр игъэнэхуэн фарзыр жыІэгъуэм егъэзацІэ, жалэр зыжралэм нэхъ зэхэщІыкІыгъуэ шыхъун папщІэ:

Анэр къэуІэбжыауэ и пхъум еплъри къэтэджыжащ.

– **Аууей мыгъуэ**, – *ицІащ абы и Іэр, – ветрэц, тхъэ, а уэ уи цхъэм итыр, ветрэ нэс. Хъуниц, жей, ауэрэ нэху цынуц [ШэджихъэщІэ 1994: 329]. – Аууей мыгъуэ макъыцІэм шхыдэ гурыІуэныгъэ къокІ.*

*ЖаІэжырац (фызхэм), Къанитат мыгъуэм ар (дыхъэих макъыр) цызэхихым: – **БП! Ан-на, ТытІу** къэкІуэжа хъуниц, фыплъэт: тхъэ, ар зэрыдэкІрэ апхуэдэ дыхъэих зэхэзмыхъжа! – жиІауэ [Нало З. 2014: 52]. – ГъэщІэгъуэныгъэ, къэуІэбжыныгъэ мыхъэнэ хилъхъэу къагъэсэбп.*

МакъыцІэхэр псалъэухам ику итуи, и кІэм щытуи урохъэлІэ. Апхуэдэхэм дежи зыхэщІэныгъэр, е къэхукъащІэм хуалэ щытыкІэр нэхъ хэкъузауэ, гъэлъэщауэ зэрызыхашІэр кърагъэлыагъуэ:

– *Все, Болэт, – ицІащ и Іэр Хъэжмурид, – къапхъэным укъуубыдакъэ иджы. Цыхухэм зэрыжаІэци, шатэ шхыныр быухащ, муужьыр **мэхь-мэхь**. [ШэджихъэщІэ 1987: 300].*

– *Зы-ы, зы тхыль закъуэ зэрыстхыу, Шэджемокъуэм укІэлъапхъуэтэници, **хъейдэ**, зэфІэкІащ, – Мурат и нэкІум Іепхъуамбэ псыгъуэхэр цигъэджэгуурэ хъуцІэрт Павло [Теунэ 1980: 289].*

Бзэм хыболъагъуэ зыхэщІэныгъэ къаІуатэр щІагъэхуэбжъэн мурадкІэ зы псалъэухам макъыцІэ зытІуц зэгъусэу къыщыхъауэ:

*(Тээрэт, бригадырым хуэгъэзауэ:) – **Іэгъу, зиунагъуэрэ**, сыбгъэлажъэ-сыбгъэ-лажъэрэ спискІэм сомытхэжу ар дауэ? [Журт 1987: 66].*

– *Ай, уий, пцІэр сьт: ар сэрац! – жи Ілым (хъэцІэм хуэгъэзауэ), мэкІий, мэ-гуо, адэкІэ зедз, мыдэкІэ зедз [ХъэщІэмыгъашхэм и псысэ 2015: 139].*

Адыгэбзэм убгъуауэ ущыхуозэ макъыцІэхэм къаІуатэр зыгъэнахуэ псалъэуха дэщІымыгъуу къақІуэу. Цыхум зыхищІэ гурыщІэхэр къэбгъэлыгъуэн папщІэ, псалъэуха псо къомыхъынкІэ Іэмалыншэкъым. Абы кыІуэтэну и кълэнри зыхэщІэныгъэ, гурыщІэ цыхум игъэври, къэхукъащІэм хуиІэ хушытыкІэри, зэ-псалъэм гуригъэІуэну зыхуей гупсысэри макъыцІэ закъуэм къызэщІиубыдэфынуц. Абы и щхъэусыгъуэр макъыцІэхэм езым псалъэуха пщэрылгыр зэрагъэзэщІэфырщ:

*Нысэр тэджри цхъэц шыхъар къиутІыпцащ: «**Е-е, мыгъуэ!**» [Нало А. 1990: 241].*

*Зэрызехъээрэ къагъэутхъуэжа псы ІуцІам здыхэтым зы шхыпхъэ цІыкІу и кІэмажъэ зыгуэрэм и лъэнкІапІэ пцІанэм, къеубзэ хуэдэ, къельэцІэкІамэ, ар аргъей тІуащІэ къыщыхъуэжауэ мэгуоу (адыгэ бдзэжъеяцэр): – **Уэ-зы-зыз-з!** [КІэрэф 2009: 350].*

Тхыгъэм и деж макъыцІэхэр Іэмал зэмылІэужыгъуэкІэ псалъэухам шыпощхъэхукІ:

1. ІуантІэкІэ (запятайкІэ) (нэхъыбэу къагъэсэбп): *Ныцхъэбэ къуажэм цагъэ-лъэгъуэну фильмым и хъыбар фІэкІа хъэблэ сабийхэм диІэжтэкъым. – **Уэсы-сыс мыгъуэ**, абы зы кино къашащ, – жытІэрт зыльэгъуахэр цытхъуу зэхэтха фІэкІа, дэ дытемылпа пэтми, – укІуэнукъэ? [Мэзыхъэ 2003: 15].*

2. ХэІэтыкІа нэгъыщэкІэ: – **ЕІ!** Хъуакъым ар! – *жиІащ хъэцІэм. – ХакІуэр цытІэцІэкІацІэ адэкІэ дыкІуэ хъунукъым [Нартхэр 1995: 520].*

3. ТкІуанэбэкІэ (точкэ куэдкІэ): *(Мурат и адэ дунейм ехыжам хуэгъэзауэ зэ-гупсысыр) – Ижэ зыкъысхуицІми сэмэгу зыкъысхуицІми, алъандэм ажалым си*

лъакъуэр пэццэзымгыахуэрэ сыкыфлэкцуклати, мис иджы... У-уху... Зы бэуэ-гъуэ... Дуней пэсуцхьэми дуней къэкыгъэми къелыж жьыр схуримыкыу... [Елгъэр 1976: 21].

4. ТкIуанэкIэ (точкэкIэ): – **Ы-ы**. Шцызэхэту цытащ (сабий тхьэмыцкIэхэр). Куэбжэм дыкыдэкIыжамэ, хьэкIээпхым хуэдэу зыкыткIэрацIэу, – къопсалъэ зылI (Мурад хуэгъэзауэ) [Елгъэр 1976: 118].

5. И кум иту къыщыкIуэм, лъэныкыуитIымкIэ пыщхьэхукIауэ къокIуэ е IуантIэкIэ е екыа кIыхькIэ: (Ажэгъафэм:) – ШцIэпхуэри, тхьэмыцкIэм тхьэр хуэлъэкъэ, – хьэмэшыпхэмкIэ ежэкIым-ежэкIым-ежэкIыурэ, – **баргъ апиций**, – сондэдджэр тхьэмыцкIэу сыкъэпльагъур цIихуэри, зэкъуэхуауэ цыт жыг гуэрэм «выркъ» жиIуэ жьэхэуащ [IутIыж 1998: 93].

6. Псалъэухам и кIэм шытмэ, IуантIэкIэ пощхьэхукI: (Марифозэ, ХьэпIытI хуэгъэзауэ:) – Дымыдэгъуэми, дыдагъуэнишэц, **тхьэ!** [IутIыж 1998: 104].

Я къалэн нэхьыщхьэм хэмыхьэми, макъыцIэхэр псалъэухам и пкыбгыуэу шы-хэувэ урохьэлIэ. Апхуэдэм деж макъыцIэхэм шыцIэ мыхьэнэ ягъэзащIэ мэхуэ, цIэм и нэцэнэ псори (псалъээшэ (падеж) кIэух, бжыгъэ, н.къ.) къахуэкIуэу.

ДяпэкIэ, **уей-уеймрэ маржэмрэ** къэгъэнауэ, лъэпкъыр къызэрызэтенэнум егупсысын, я цхьэр тракыутэн хуейц [МафIэдз 1988: 300]. Уей-уей, маржэ макъыцIэхэр цIэиуэ псалъээшэм иту къэкIуащ.

УкысыцыгуфIыкIыу ара, фызыжъ, «**уэхум**» «Iыхьыр» зэрыпэцымы-лъыр ныцэгъуныцэжауэ ара?! – цIэкIияц абы Хьэмырзэ [Мэлей 1995: 121]. Уэху макъыцIэм зыхуэж псалъээшэм и кIэух -м пыуващ.

«**Урар**» къэIуащ – макъыцIэр псалъэухам гъээщIакIуэу (подлежащэу) хэу-ващ, цIэиуэ псалъээшэм и кIэух –р-р пыту къэкIуащ.

Уи «**уэхур**» сужэгъуащ – уэху-р псалъэухам хэгъэхуэну (дополненэу) хэуващ, цIэиуэ псалъээшэм и кIэух –р-р пыту къэкIуащ.

Мы псалъэхэм макъыцIэхэм яIэ хабзэм хуэдэ зыхэщIэныгъэ хэлэтыкIа ях-лъыжкыым, абыхэм цIэиуэныгъэ къалэныр ягъэзащIэ хуащ.

Лэжыгъэм зэрыхэтлгъагъуэши, макъыцIэхэм пщэрылъ зэмылIэужыгъуэхэр ягъэзащIэ. ШцIэныгъэлIхэм я нэхьыбэм зэрыжаIэу, цIыхум игъэв зыхэщIэныгъэ къэгъэлъэгъуэным нэмыщI, къызэрыщIэкIымкIэ, текстыщI, коммуникащI къалэнхэри ягъэзащIэ, синтаксис ухуэкIэхэми пыухыкIа увыпIи шаIэщ, лэжыгъэ хэ-хаи цызэфIагъэкI.

ТегъэщIапIэ хьуа литературэрэ

1. *Брат Хь*. Гугъэр адэжъ щIэинщ // Ди жьэгуми мафIэ шыблэжынщ. Повестхэр. Рассказхэр. Черкесск: Ставрополь тхыль тедзапIэ. Къэрэшей-Шэрджэс отделенэ. 1988. 312 н.
2. *Даур Ж*. ШцхьэкIуэ // Iуашхьэмахуэ. № 4. Налшык: Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г., 2008. Н. 71–74.
3. *Елгъэр К*. Жэщ дыгъэ // Ухеймэ-ульэщц. Повестхэр. Налшык: Эльбрус, 1976. 348 н.
4. *Елгъэр К*. ЛыпIэ // Ухеймэ – ульэщц. Повестхэр. Налшык: Эльбрус, 1976. 348 н.
5. *Елгъэр К*. Шыуагъэ. Роман. Налшык: Эльбрус, 1988. 391 н.
6. *Елгъэр К*. КъулыкыушIэ нысэ // Iуашхьэмахуэ. № 4. Налшык: Республиканский полиграфкомбинат им. Революции 1905 г., 2008. Н. 28–59.
7. *Журт Б*. Адэжъ лъапсэ. Повесть. Налчык: Эльбрус, 1987. 187 н.
8. *Журт Б*. Унагъуэ. Роман. Налшык: Эльбрус, 2004. 200 н.
9. *КIэрэф М*. Сэфар // Лъэужь е лэужь. Повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2009. 572 н.
10. *КIыцокъуэ А*. Хьуэпсэгъуэ нур: Тхыгъэхэр томиплIым цызэхуэхьэсауэ. I т. Налшык: Эльбрус, 1984. 600 н.
11. *Кхьуэлүфэ Хь*. Мэзыр жыг зырызурэ зэхэгц // Гъатхэм и ныбжьыр. Повестхэмрэ рассказхэмрэ. Налшык: Эльбрус, 2000. 480 н.
12. *МафIэдз С*. Мыщэ лъэбжьанэ. Роман. Налшык: Эльбрус, 1988. 544 н.
13. Мыщэ и къуэ Батыр // Адыгэ сабий литературэ / Зэхэзылхьар Мыз М.Л. Налшык: Эльбрус, 1994. 272 н.

14. *Мэзыхъэ Б.* Жэщ закъуэрэ гъащІэ псомрэ: ГушыІэхэмрэ ауанымрэ. Налшык: Эльбрус, 2003. 216 н.
15. *Мэлей А.* ЦІыхум и гъащІэр. Повесть. Налшык: Эльбрус, 1995. 192 н.
16. *Нало А.* Нэхуш шу. Роман. Налшык: Эльбрус, 1990. 359 н.
17. *Нало З.* ПхъашІэр Ізэмэ, мэзри благъэщ // Дыджым и ІэфІыгъэ. Повестхэр. Налшык: Эльбрус, 2012. 368 н.
18. *Нало З.* ТытІу и дыгъэ шыщІэр // Тхыгъэ кыыхэхахэр томищым шызэхуэхъэсауэ. I том. Новеллэхэр. Налшык: Эльбрус, 2014. 464 с.
19. *Теунэ Хь.* Шэджемокъуэ лъэпкъыр // Тхыгъэ нэхъыщхъэхэр томитІу. ЕтІуанэ Іыхъэ. Налшык, Эльбрус. 1980. 568 н.
20. *Урыс Хь.* Адыгэбзэм и тхыдэ. ІыхытІу зэхэлы. I Іыхъэ. Налшык: Эльбрус, 2000. 360 с. С. 78.
21. ХъэщІэмыгъашхэм и псысэ // Сабийгъуэ. Адэ-анэхэм, сабий садхэм шыІэ гъэсакуэхэм, пэщІэдзэ классхэм щезыгъаджэхэм папщІэ тхыль. Налшык: Эльбрус, 2015. 480 н.
22. *ШэджыхъэцІэ Хь.* Тэрч шыхъэтц. Роман. Налшык: Эльбрус, 1987. 392 н.
23. *ШэджыхъэцІэ Хь.* Тхыгъэ кыыхэхахэр томитІ хъууэ. Т. II. Налшык: Эльбрус, 1994. 432 с.
24. *ШоджэныцІыкІу I.* Софят и гъатхэ. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапІэ, 1962. 232 н.
25. *Яковлев Н.Ф.* Краткая грамматика кабардино-черкесского языка. Вып. I. Синтаксис и морфология. Ворошиловск: Орджоникидзевое краевое издательство, 1938. 143 с.
26. *ІутІыж Б.* Дунейр театрщ. Пьесэхэр. Налшык: Эльбрус, 1998. 376 н.

ОСНОВНЫЕ ФУНКЦИИ МЕЖДОМЕТИЙ В КАБАРДИНО-ЧЕРКЕССКОМ ЯЗЫКЕ

Афаунова Анджела Анатольевна, кандидат филологических наук, научный сотрудник сектора кабардино-черкесского языка Института гуманитарных исследований – филиала Федерального государственного бюджетного научного учреждения «Федеральный научный центр «Кабардино-Балкарский научный центр Российской академии наук», (ИГИ КБНЦ РАН), martazei@mail.ru

В кабардино-черкесском языке междометия – не до конца исследованная часть речи. В статье выявлены основные функции междометных слов: во-первых, передача различных эмоций; во-вторых, их текстообразующие и коммуникативные функции; в третьих, значение междометий в синтаксических конструкциях. Исследователями подробно разработан вопрос эмфатического составляющего подобных слов. Здесь главное внимание обращено на подробный анализ остальных перечисленных выше функций. В ходе работы мы пришли к следующим выводам: междометия выполняют важную роль в передаче эмоционального состояния и отношения человека к происходящему вокруг, к услышанной информации, к увиденному действию; активно участвуют в процессе образования текста и коммуникативного процесса; хоть и не обладают грамматическими чертами и не имеют синтаксических связей с другими частями речи, с предложениями они неразрывно связаны и эмоционально, и интонационно, и семантически; их отличительной чертой от знаменательных и служебных частей речи является особенное грамматическое и звуковое построение междометий.

Впервые в статье применена система адыгоязычных лингвистических терминов, разработанная доктором филологических наук Бижоевым Б.Ч.

Ключевые слова: междометия, синтаксис, многозначные слова, эмотивные слова, тексто-дискурсообразующая функция, коммуникативная функция, эмоции.

BASIC FUNCTIONS OF INSTITUTIONS IN THE KABARDINO-CHERKESS LANGUAGE

Afaunova Andzhela Anatolevna, Candidate of Philology, Researcher of the KabardinoCircassian Language Sector of the Institute for the Humanities Research – Affiliated Federal State

Budgetary Scientific Establishment «Federal Scientific Center «Kabardian-Balkarian Scientific Center of the Russian Academy of Sciences» (IHR KBSC RAS), martazei@mail.ru

In the Kabardino-Circassian language, interjections are not a fully studied part of speech. The article identifies the main functions of interjections: first, the transfer of various emotions; secondly, their text-forming and communicative functions; thirdly, the value of interjections in syntactic constructions. Researchers have elaborated on the issue of the emphatic component of such words. Here the main attention is paid to a detailed analysis of the other functions listed above. In the course of the work, we came to the following conclusions: interjections play an important role in transmitting the emotional state and the attitude of the person to what is happening around, to the heard information, to the action he has seen; actively participate in the process of text formation and the communicative process; although they do not have grammatical features and do not have syntactic links with other parts of speech, they are inseparably linked with sentences both emotionally, and intonationally, and semantically; their distinctive feature from the significant and service parts of speech is a special grammatical and sound construction of interjections.

For the first time in the article, the system of the adygean linguistic terms developed by the doctor of philological sciences Bizhoyev B.Ch.

Keywords: interjections, syntax, multi-valued words, emotive words, text-discourse-forming function, communicative function, emotions.

DOI: 10.31007/2306-5826-2019-3-42-122-128